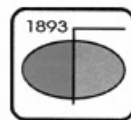

**ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ
У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
(ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА)**

INSTITUTE OF HISTORY
Collection of works, Volume 24

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES SASA
Special editions 114

FACULTY OF GEOGRAPHY, UNIVERSITY OF BELGRADE

**THE SPATIAL PLANNING
IN SOUTHEASTERN EUROPE
(UNTIL THE SECOND WORLD WAR)**

Editor
Bojana Miljković-Katić

Editor-in-chief
Srdjan Rudić
Direktor of the Institute of History

Belgrade 2011

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ
Зборник радова, књига 24

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
Посебна издања 114

ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

**ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ
У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
(ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА)**

Уредник издања
Бојана Миљковић-Катић

Одговорни уредник
Срђан Рудић
директор Историјског института

Београд 2011

Редакциони одбор:
Никола Тасић, Дејан Ђорђевић, Катрин Орел, Гералд Волкмер,
Петар В. Крестић, Љубодраг П. Ристић, Бојана Миљковић-Катић,
Тијана Живановић, Јелена Илић

Рецензенти:
академик Никола Тасић
академик Видојко Јовић

Тематски зборник настао је као резултат рада на пројектима
Министарства за науку и технолошки развој:
*Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата:
постојаност и промене* (бр. 147027)
Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе (бр. 147013)
*Геосистемске основе просторно-функционалне организације Републике
Србије* (бр. 146010)

Издавање овог зборника финансијски су помогли
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије и
Министарство за просторно планирање и заштиту животне средине

Александар РАСТОВИЋ

ЕВРОПСКА ИСКУСТВА У МОДЕРНИЗАЦИЈИ БЕОГРАДА
ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА

Апстракт: У раду су приказана искуства европских градова у модернизацији Београда односно регулисању комунално-инфраструктурних питања средином осамдесетих година XIX века. Снажан подстицај решавању ових горућих проблема, који су умногоме оптерећивали живот Београђана, дао је др Владан Ђорђевић, председник београдске општине који је за кратко време свог мандата пренео искуства неколико европских градова (Темишвар, Будимпешта, Беч, Париз, Лондон, Франкфурт, Данциг) у решавању питања у комуналној сфери и консултовао неке од најугледнијих стручњака у тим областима. Међутим, сујета градске управе и неспоразуми са представницима српске владе око регулисања питања трошарине, односно начина прибављања средстава за извођење комуналних радова, онемогућили су реализацију племенитих идеја Владана Ђорђевића.

Кључне речи: модернизација, комунално-инфраструктурна питања, урбанизација, европски градови, Владан Ђорђевић

У склопу модернизације српске државе, која је актуелизована након стицања независности 1878. године, неминовно се поставило и питање осавремењавања њене престонице. Предводник тог процеса постао је др Владан Ђорђевић, председник београдске општине 1884–1885. Иако је важио за особу конзервативних начела, његово упорно истрајавање у намери да Београд од провинцијалне турске вароши прерасте у европску метрополу, са свим савременим достигнућима тога времена, демантује стереотип о њему који је, по нашем мишљењу тенденциозно, ширен у јавности. Напротив, својим радом показао се као способан организатор односно искрени модернизатор и реформатор српске престонице. Сматра се утемељитељем савре-

мене комуналне политике у Београду.¹ Управо је он истицао и увиђао неуређеност Београда у овој сфери, односно истицао значај улоге Општине у решавању тако горућег проблема, поготово, ако се узме у обзир чињеница да су све суседне балканске престонице у то време биле лепше и уређеније.² Према томе његов циљ је био да Београд добије, између осталог, савремену канализациону мрежу, квалитетно калдрмисане путеве и регулисане улице, довољне количине здраве пијаће воде, хигијенски уређене школе, покривене пијаце, уређене паркове.³ Такође, планирао је нивелисање, односно просторно-урбанистичко регулисање града, постављање уличног осветљења, изградњу кејова, пристаништа и антрпота (складишта за увоз стране робе). Као лекар и хуманиста, сматрао је да његов прворазредни циљ треба да буде свеобухватно уређење града и подизање квалитета живота његових житеља. На тај начин, Београђани би, као и становници осталих европских престоница, могли да уживају у свим модерним благодетима европске цивилизације. А управо се комунално и инфраструктурно уређење градова сматрало битним обележјем савремених, односно модерних друштава друге половине XIX века. Иначе, процес убрзане урбанизације европских градова започео је половином XIX века и заснивао се на преуређењу старих градских квартова и проширењу градских језгара.⁴

Као образован човек широких видика убрзо по ступању на дужност управника града Ђорђевић је сагледао право стање у коме се налазио ондашњи Београд. Коначни биланс је био поражавајући: лоше осветљење, мањак здраве воде за пиће, хаос у просторном уређењу, недостатак канализационе мреже. Своје предлоге мера, како би се недостаци исправили и Београд постао савремена европска метропола, изнео је у извештајима, који су објављени у *Српским новинама*, и студији о стању у београдској општини, објављеној у другој књизи *Београдских општинских послова*. Иначе, већ након месец да-

---

¹ М. Јовановић Стојимировић, *Силуете старог Београда*, Београд 1971, 263.

² С. Недић, *Урбанистичко уређење Београда од 1886–1914*, Годишњак града Београда, књ. XXIII, Београд 1976, 177.

³ С. Рајић, *Владан Ђорђевић биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 70.

⁴ В. Максимовић, *Urbanizam u Srbiji. Osnovna ispitivanja i dokumentacija*, Београд 1938, 14.

на од преузимања дужности градоначелника, у обраћању представништву београдске општине изнео је резултате који су у том кратком року остварени на побољшавању комунално-санитарне слике престонице. Између осталог, регулисано је изношење ђубрета из приватних кућа, подигнут зид око Новог гробља, започети радови на регулисању, проширивању и нивелисању улица, поправљене школске зграде, донета одлука о подизању свињске кланице и посебних обора за ветеринарски преглед стоке пре клања.⁵

За отпочињање опсежних радова на уређењу београдске вароши било је неопходно да се уради прецизан план града са тачном нивелацијом, која би се ослањала на меридијан Београда са пресецима теренских слојева, односно генерални пројекат и детаљни планови са прецизним предрачуницама и трошковима за изградњу канализације, осветљења, водовода, калдрмисање улица, према томе, за све оно што Београд до тада није имао.⁶ Кључно питање које је претходило изради пројектата, предрачуна и трошкова изградње било је да ли све те планове треба да ураде страни или домаћи стручњаци, односно да ли би при општини требало установити специјални технички биро који би о трошку града израдио све те спецификације. Владан Ђорђевић је, као и његов претходник Живко Карабиберовић, добијао различите понуде за уређење и израду урбанистичко-комуналних планова. Прво је 23. априла 1883. стигла понуда Стенифорда из Лондона који је предложио образовање посебног предузећа које би израдило комунално-инфраструктурне планове и обавило радове. Стенифорд је сматрао да у Београд треба да дођу стручњаци који би урадили план града са нивелацијом и сачинили предлог за снабдевање водом (за педесет хиљада људи, уз могућност да та цифра достигне сто двадесет хиљада). Поред регулисања акутних комуналних питања, енглески стручњаци били су спремни да ураде и пројекат за изградњу кејова на Сави и антрпота, као и градњу општинског здања. Уколико би Стенифордова фирма добила концесију за све поменуте послове, израда планова била би бесплатна; у супротном, за израду елабората тражили су 75.000 златних динара или 3.000

---

⁵ *Извештај представништву Београда од Др. В. Ђорђевића председника општине*, Београдски општински послови, књига прва, Београд 1884, 15–17.

⁶ Исто, 27.

фунти.⁷ Друга понуда стигла је 5. августа 1884. од стране др Августа Клајна, адвоката из Јене, који је посредовао у име својих клијената, тајног грађевинског саветника Хеноха из Готе и проф. др Хајнриха Хирцла из Плагвиц-Лајпцига. Хенох, као познати немачки стручњак у области вода, требало је да изради планове за регулисање водовода и канализације, а Хирцл пројект градског осветљења. За своје услуге Хенох је тражио између 12.000 и 15.000 марака.⁸ Понуда није прихваћена, будући да Карабиберовић није одговорио понуђачима, а Ђорђевић је након накнадно добијених информација о Хеноху сматрао да он није поуздан извођач.

Опрезан у отпочињању тог важног и сложеног посла Владан Ђорђевић је прво желео да чује мишљења најкомпетентнијих стручњака. Добро схватајући модернизацијске токове који су тих година заплъуснули европске метрополе, обратио се неколицини познатих страних ауторитета у области комуналне политике. Између осталог писао је фон Винтеру, санитетском стручњаку и градоначелнику Данцига, др Маркусу из Франкфурта, затим витезу Вилхелму фон Флатиху из места Алт Аусе, угледном архитекти, Ђорђу Бајхелтому, инжењеру из Гринберга у Шлезији, и Филипу Виталију, инжењеру који је саградио пругу Београд – Ниш и који је учествовао у изградњи пруге Ниш – Врање. Занимљиво је да су они, већином, дали скоро истоветне савете. Пре свега, да не треба да жури са отпочињањем тако сложеног посла, пре него се лично увери у то како су најосетљивија комунална питања решена у другим европским градовима сличне величине. Такође, сматрали су да посао треба поверити искусним инжењерима, да није потребан посебан технички биро при београдској општини, као и да не треба давати концесије страним предузимачима, већ расписати општински зајам. На томе је посебно инсистирао фон Винтер (писмо упућено Ђорђевићу 5. септембра 1884), који се прославио по регулисању комунално-санитарних питања у Данцигу. Винтер је изнео позитивна искуства која је стекао приликом боравка у Енглеској, где су комунални проблеми веома добро решени. Слична размишљања изнео је и др Маркус (писмо од 11. септембра 1884), који је отишао и корак даље, износећи могући

---

⁷ Исто, 34–35.

⁸ Исто, 35–36.

редослед извођења радова. По њему је требало прво решити питање канализације, водовода и осветљења, а напослетку приступити калдрмисању улица. Предлагао је употребу светлећег гаса, а никако електрификацију.⁹

На Ђорђевића је посебан утисак оставио разговор са инжењером Филипом Виталијем који је три године боравио у Србији. Он лично није био заинтересован да учествује у пословима изградње, већ је желео само да изнесе своја размишљања на ту тему. Саветовао је расписивање јавног конкурса за израду плана са тачном нивелацијом, изградњу савског водовода, одакле би се вода пребацивала у резервоаре на Топчидерском брду. За калдрмисање улица предлагао је сталачки гранит, а за осветљење светлећи гас. Укупни трошкови износили би 11.700.000 динара.¹⁰

Ђорђевић је затражио мишљење и домаћег општинског инжењера Станислава Кучевског који је саставио посебан мемоар о нивелацији града, пројекте и прерачунае за извршавање комуналних послова. Кучевски је предложио и образовање техничког бироа, кога би чинили главни инжењер, два стручњака за нивелисање, шест помоћника и десет радника. За шестомесечно функционисање овог бироа, београдска општина би требало да издвоји 39.000 динара. Станислав Кучевски је сматрао да постојећи и новоотворени извори пијаће воде не би подмирили све веће потребе Београђана за хигијенски исправном водом (укупне потребе су већ тада износиле шест хиљада кубних метара), већ да би додатне количине требало прибавити водом која би се црпела из Саве. Што се тиче регулисања канализације по њему би решење било изградња два велика канала који би отпадне воде одводили испод града, односно у Дунав, и то, што ниже од саме вароши. Питање градског осветљења није разматрао у студији, а у погледу калдрмисања улица предлагао је да се улице поделе у три категорије.¹¹ По његовом прорачуну укупни трошкови за

---

⁹ Исто, 40–41.

¹⁰ За канализацију би се утрошило милион динара, за осветљење 1.200.000 динара, за водовод два и по милиона и за калдрмисање улица седам милиона динара. Исто, 43–44.

¹¹ У првој би се налазиле улице које је требало поплочати гранитним коцкама, другу категорију би чиниле улице покривене топчидерским каменом, а за калдрмисање треће категорије користио би се макадам.

изградњу нове комуналне мреже престонице износили би 12.800.000 динара.¹² Занимљиво је да су се рачунице Виталија и Кучевског скоро поклопиле.

Предуслов за реализовање тог амбициозног плана представљало је и доношење Закона о варошкој трошарини у Београду (усвојен 13. јуна 1884), односно решавање финансирања комуналног уређења града. Иначе, закон о трошарини се састојао од девет чланова и давао је овлашћење краљевској влади да у договору са београдском општином преузме изградњу канализације, водовода, калдрмисање улица и осветљење, као и све друге радове који су неопходни за здравље Београђана. Једна од најважнијих одредби овог закона односила се на увођење варошке трошарине (члан 4), која је подразумевала опорезивање одређених артикала широке потрошње приликом њиховог уношења у престоницу. Новац добијен на тај начин би се користио за финансирање радова. Такође, влада се обавезивала да извршење тих радова повери једном предузимачу или друштву под условима који су прописани Законом за јавне грађевине. Из дописа Стојана Новаковића, тадашњег министра унутрашњих дела, од 11. октобра 1884. сазнајемо да је у складу са одредбама Закона о трошарини, влада одлучила да најважнија питања у вези са комуналним пословима у престоници, као и све претходне неопходне послове око израде потребних докумената (планови, пројекти, прорачун) уступи њеној општини. Такође, београдска општина је добила право да изврши избор лица којима ће поверити израду пројеката, као и да одабере предузећа која ће обављати комуналне радове.

Ђорђевић је прорачунао да ће годишњи приходи од трошарине износити милион динара, то јест да ће сваки грађанин бити оптерећен са по седам пара дневно или 25 динара годишње, што је по њему била мала цена за добитак који ће уследити. Тиме би се квалитет водовода, расвете и саобраћаја побољшао за 10 до 15 пута, а за толико смањиле би се болести и умирање. Иначе, дотадашња издва-

---

¹² Укупни трошкови по обрачуну инжењера Кучевског износили су: за водовод 1.990.000 динара, за канализацију шест милиона динара, за поплочавање улица 2.990.412 динара. Исто, 57.

јања Београђана за најважније комуналне ствари била су огромна, резултати мршави, а квалитет њиховог живота катастрофално рђав.¹³

Строг, али уједно бескомпромисно поштен и имун на различите облике махинација и корупције, Ђорђевић је одбио неколико примамљивих провизионих понуда за добијање права на израду нивелационих планова, односно регулисање комуналних питања. Августа 1884. одбацио је предлог угледног железничког инжењера Голденберга за израду плана о нивелацији Београда, који му је давао провизију од десет до петнаест процената, уколико добије посао.¹⁴ Такође, није прихватио понуду Х. Оренштајна, представника београдске фабрике цемента Редлих–Молоко–Оренштајн, коју је упутио преко свог пријатеља инжењера Алексића. Пословодство фабрике је било спремно да сагради нови градски водовод, канализацију и осветљење гасом, а заузврат је тражило да им општина плати све трошкове израде грађевинских планова. Занимљиво је образложење елабората за израду канализације и водовода које је изнео Оренштајн, а у коме се препоручивала употреба бетона од цемента, уместо цигли, за израду канала и водоводне мреже као квалитетнијег и здравијег материјала.¹⁵

Прекретница у процесу модернизације Београда, односно подстицај за приступање том важном чину у његовој европеизацији и осавремењавању наступила је 17. октобра 1884. на седници одбора београдске општине, када је донета одлука о започињању најопсежнијих комуналних радова у историји града. Одбор је на истој седници, а на Ђорђевићев предлог (уважио је мишљења фон Винтера и др Маркуса), одлучио да трочлана делегација састављена од стручних лица посети најважније европске градове, како би проучила остваривање трошарине, односно функционисање тамошњих кому-

¹³ Ђорђевић је математички прецизно израчунао колики су били трошкови његових суграђана у комуналној сфери. Тако су, на пример, годишње плаћали 135.000 динара за коришћење непречишћене савске воде, 788.000 за осветљење, 200.000 за одржавање само једне петине градске канализације. У периоду од 1859. до 1885. утрошено је чак 753.430 динара за одржавање калдрме, улица и путева. Према томе, грађани су годишње плаћали за основне комуналије 1.293.000 динара. Исто, 83.

¹⁴ А. Растовић, *Тридесет осма глава књиге Владана Ђорђевића, Председник општине београдске*, Мешовита грађа (Miscellanea), књ. XXIV, 2005, Београд 2005, 233.

¹⁵ Исто, 231–233.

нално-саобраћајно-урбанистичких система и инфраструктуре. Такође, чланови комисије су били обавезани да забележе сва позитивна решења, односно искуства тих градова, како би се она ефикасно применила у регулисању истих питања у Београду.¹⁶ Предлози су прихваћени са 29 гласова за и само три гласа против. У комисију су, поред Ђорђевића, ушли и чланови одбора београдске општине: Јово Крсмановић¹⁷ и Јован Јованче Антула.¹⁸ Карактеристично је мишљење које је на седници о овом питању изнео одборник Јован Авакумовић, који је истакао да се доношењем ове одлуке од старог Београда који је био азијска варош под Турцима ствара један угледан европски град.¹⁹

Полазећи од приспелих понуда, Ђорђевић је на истој седници упознао одборнике са коначном листом пријављених понуђача за израду пројеката и предрачуна за обављање комуналних радова. Своје предлоге и услове упутили су Стенифорд из Лондона, Хенх из Гете, Бајхелтом из Гринберга, Јохан Хајзер из Дрешерове гасне фабрике из Беча. Више пута спомињани и хваљени Александар Ерд је своју понуду послао 9. октобра и она је укључивала припрему пројеката за градњу водовода, канализације и осветљења, али не и израду варошког плана и елаборат о калдрмисању града. Његов хо-

---

¹⁶ Протокол вандредног састанка одбора општине београдске од 17. октобра 1884, по стенографским белешкама, *Београдски општински послови*, књига друга, Београд 1885, 112–113.

¹⁷ Јово Крсмановић је рођен 1830. у Доњој Тузли, у Босни. Од ране младости заједно са своја три брата радио је у очевој трговачкој радњи, која је стекла угледну репутацију и велико богатство. После очеве смрти, са браћом се преселио у Београд, где отвара сушару за шљиве, и извози жито и со. У време српско-турских ратова 1876–78. је био командир београдског гарнизона. На оснивачкој скупштини Народне банке 1884. изабран је за члана Управног одбора и првог вицегувернера Народне банке. Умро је у Врњачкој бањи 1897.

¹⁸ Јован Јованче Антула је рођен 1854. у Београду, где је завршио српску и грчку основну школу. Реалну гимназију је похађао у Панчеву, а две године се школовао у Паризу. Антуле су биле угледна трговачка цинцарска породица, пореклом из Клисуре у Македонији. Рано је ступио у јавни живот. Говорио је грчки, немачки и француски језик. Учествовао је у оснивању Народне банке, и био члан њеног Управног одбора. Био је успешан трговац кожом. Умро је 1890.

¹⁹ Протокол вандредног састанка одбора општине београдске од 17. октобра 1884, по стенографским белешкама, *Београдски општински послови*, књига друга, Београд 1885, 21.

норар је износио 30.000 динара. Коначну одлуку о избору извођача радова одбор је такође препустио трочланој комисији.²⁰

О посети комисије одбора београдске општине европским престоницама крајем 1884. године, постоји огромна документација, а пре свега исцрпно писмо и извештај које су Ђорђевић и чланови Комисије поднели, на седници одбора општине Београд 29. јануара 1885,²¹ као и рукопис четврте Ђорђевићеве књиге *Успомене. Културне скице из друге половине XIX века. У грађанском санитету*. Своје утиске са путовања изнео је у XXXVIII глави ове књиге коју је насловио *Председник општине београдске или Не наведи нас ва искушеније*.²²

Основни циљ посете је био да се проучи функционисање одређених општинских установа у страним земљама, и да се на основу извештаја одбору београдске општине припреме мере, како би Београд постао модеран европски град,²³ што је било у складу са програмом који је др Владан Ђорђевић, као председник општине, себи поставио као задатак у комуналној сфери.²⁴ Београд је у то време био варош у којој је живело 35.483 становника и суочавао се са многобројним проблемима, посебно оним комуналне природе, као и са бесправном, односно дивљом градњом.²⁵ Ђорђевић је у више наврата у опширним извештајима који су објављени у *Српским новинама* и књизи *Београдски општински послови* за 1884. годину, писао о лошем стању у коме се налази градска расвета, недовољној количини

---

²⁰ Исто, 169.

²¹ Извештај и писмо су веома опширни, садрже 289 страница и штампани су у другој књизи *Београдских општинских послова*. Ова књига је једна од четири у којима је др Владан Ђорђевић детаљно описао свој рад на реорганизацији општинске администрације, као и активности на увођењу трошарине, нивелацији и регулацији улица, осветљењу, канализацији, увођењу градског водовода, и слично. Прва књига је штампана 1884. а остале три током 1885. године, и садрже више од 1.572 странице текста. В. Ђорђевић, *Београдски општински послови*, књига друга, Београд 1885, 170–459.

²² Ова глава садржи 34 странице текста, а оригинални рукопис књиге се чува у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду. В. Ђорђевић, *Успомене. Културне скице из друге половине XIX века. У грађанском санитету*, РОМС, М. 14045.

²³ А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1878–1889*, Београд 2000, 99.

²⁴ В. Суботић, *Доктор Владан Ђорђевић*, Београд 1910, 101–102.

²⁵ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд 2008, 27.

питке воде, нездравој канализацији, лошим путевима и лоше калдрисаним улицама у граду.

Тако је, на пример, у тексту *Извештај представништву Београда о комуналним трошковима Београђана*, који је објављен у Српским новинама 21. септембра 1884, указао на велике проблеме својих суграђана у тој области. Иако је велики број њих имао своје бунаре, ретко ко је имао квалитетну воду. Међутим, годишње су становници Београда плаћали за куповину воде 120.000 динара. Ако се, при томе, дода још и 15.000 динара, колико се издвајало за одржавање водовода и чесми, добијала се цифра од 135.000 динара плаћених само за воду. И поред високе цене, осећао се мањак воде, које је било једва за прање одеће, а ретко која кућа је могла да себи приушти да макар једном недељно окупа децу.²⁶

Град је имао проблеме и у погледу осветљења. Годишњи трошкови одржавања светла су били такође велики, већи од 788.000 динара, а улице су и поред тога биле недовољно осветљене. Када се свему томе додају и трошкови одржавања канализације од 200.000 динара, добије се бројка од 1.223.000 динара, што је по Ђорђевићу огромно издвајање које није праћено и одговарајућим квалитетом комуналних услуга. Закључак је био да Београд нема никакву канализацију, не подмирује се ни петнаести део потреба за водом, нема ни квалитетну калдрму и има само десети део осветљења.²⁷ Занимљиво је напоменути да је у *Српским новинама* од 21. октобра 1884. у тексту о потреби уређења градске канализације наведен позитиван пример града Манчестера, где је после поправки у канализационом систему смртност становништва смањена са 33.000 на 27.000.²⁸

Чланови Комисије су пре поласка на пут добили конкретна задужења. Ђорђевић је требало да проучи решења у комуналној сфери, а Антула и Крсмановић да воде рачуна о трговачкој и привредној страни тог питања.²⁹ Посета Лондону и другим енглеским градовима, првобитно није била планирана. Пресудну улогу у одлуци да

---

²⁶ В. Ђорђевић, *Извештај представништву Београда од др Владана Ђорђевића председника општине*, Српске новине, петак, 21. септембар 1884, бр. 207, 1136.

²⁷ Исто, 1137.

²⁸ *Београд и Закон о варошкој трошарини у Београду*, Српске новине, недеља 21. октобар 1884, бр. 233, 1281.

²⁹ В. Ђорђевић, нав. дело, 889.

се посете Лондон и други енглески градови, имао је Чеда Мијатовић, српски посланик у Лондону.³⁰ У писму од 9. новембра, упућеном Милутину Гарашанину, председнику владе, Мијатовић је изнео разлоге због којих би требало обићи и Велику Британију. „Пре свега нигде на свету није толико учињено за водоводе, канале, осветљење, улице као у Лондону. Ти су послови до таквог савршенства овде доведени да је ова огромна варош од својих четири милиона становника једна од најздравијих вароши у цивилизованом свету. Поред свих неповољних климатских околности Лондона, морталитет износи 19 на 1.000 људи, док се у другим престоницама он креће и до 36 од 1.000 људи. Ако дакле комисија општине београдске хоће да види највеће савршенство у водоводима, канализацији, осветљењу и постави улица, треба да дође у Лондон“.³¹ Поред Лондона препоручивао је и обилазак неколико градова у његовој близини, који су приближно исте величине као и Београд. Они су били пример модерног уређења у областима јавног здравља, удобности и улепшавања, а сви су они (Фолкстон, Хестингс, Истборн, Брајтон) извршили реформу у санитарној области. Ипак, један разлог за посету сматрао је посебно важним. „Са неких страна се радило и ради се да се Енглеска учини сасвим индиферентна према Србији, представкама енглеском јавном мњењу да наш политички и културни хоризонт не допире даље од Беча. Ја се бојим да се обилажење Лондона од стране комисије српске престонице не узме овде као један доказ овог скученог погледа и нашег индиферентизма према Енглеској што би имало велике морално-политичке штете“.³²

Комисија је на пут кренула 11. новембра 1884. Прво место које су обишли је био Темишвар, где су се упознали са функционисањем градске расвете. То је тада био једини град у Европи који је имао електрично осветљење. Затим су 13. новембра стигли у Будимпешту, где су се упознали са свим детаљима око решења система водовода и канализације. Чланове Комисије је примио градоначелник Рат, Куна Ђул, општински саветник за водоводе, Вајн Јанош, директор градског водовода, Емерик Шулер, управник антр-

---

³⁰ А. Растовић, *Посета комисије београдске општине Лондону 1884. године*, Историјски часопис XLV–XLVI (1989–1999), Београд 2000, 184.

³¹ АС, МИДС, ПО, 1884, Ф-І, Д-III, Пов. бр. 866, Мијатовић – Гарашанину, 28. X 1884.

³² Исто.

пота. Следећа станица је био Беч, где су видели функционисање канализационог система. И тамо су срдачно примљени од градоначелника Ула и Франца Бергера, грађевинског директора. У Бечу је Владан Ђорђевић примио писмо од Стојана Новаковића у коме је предложена посета Лондону и другим енглеским градовима. Пре Лондона, чланови комисије посетили су још и Минхен и Париз, где су видели изградњу модерне канализације по тзв. пловном систему, проучили прикупљање општинске трошарине и срели се са угледним представницима политичког, културног и јавног живота, као што су доктор Алојзије Ерхарт и чувени професор медицине Цимзен. Иначе, у Минхену је делегацију примио градоначелник др Алојиз Ерхард, а у Паризу су се сусрели са Буеом, председником општинског одбора града, Лујом Бигом, главним директором париске трошарине, Дираном Клеом, главним инжењером за каналске воде и Алфаном, директором јавних грађевина.

Из Париза су 17. децембра отпутовали у Лондон. Први дан посете, 18. децембар, чланови делегације су провели у разгледању града и водовода. Истог дана посетили су и градић Истборн, где су се срели са инжењером Џорџом Валисом, кметом Истборна и целим општинским одбором.³³ Очаран оним што је видео, Ђорђевић је записао да је „Истборн једна од најлепших вароши које је видео у животу“.³⁴ Заслуга за модерно уређење овог града, кога назива Хигијенополис – Варош здравља, припадала је лично кмету града Џорџу Валису, јер у њему годишње није умирало више од 13 на 1.000 становника, док се у другим градовима Европе смртност кретала од 30–40 на 1.000 становника.³⁵ Валису је припадала и заслуга за изградњу савремених хигијенских и санитарних установа.

Петак, 19. децембар, протекао је у разгледању лондонске канализације и посети лордмеру Сер Џорџу Свену Нотецу. Последњег дана обишли су Брајтон у коме је живело више од 100.000 становника. Поред пријема код лордмера Ривса, одборника и општинских

---

³³ В. Ђорђевић, *Извештај комисије за проучавање извесних општинских установа у страним земљама* (Поднесен у седници одбора општине београдске од 29. јануара 1885. г.), Београдски општински послови, књига друга, Београд 1885, 187–188.

³⁴ Исто, 189.

³⁵ Исто, 186.

чиновника града, и члана парламента Мариота, гости су имали прилику да виде како функционише водовод.³⁶ Делегација је после вишедневне посете напустила Лондон 21. децембра, и до краја мисије обишла Брисел, Франкфурт, Берлин и Данцинг. И у овим градовима примљени су на највишем нивоу.³⁷ Након једноипомесечног боравка у европским престоницама, делегација се у Београд вратила 24. децембра 1884.³⁸

Резултати посете европским градовима били су вишеструки. На лицу места су могли да се увере како функционише водовод, канализација, расвета, калдрмисање улица, прикупљање трошарине. Вредност резултата посете најбоље потврђује писмо које је Мијатовић упутио Гарашанину 26. децембра 1884, у коме се истиче да је изазвала велики и позитиван одјек у британској јавности и штампи: „Без икаквог претиривања, могу казати да је похода београдских комесара дала повода да се разгреју старе и створе нове симпатије за Србију“.³⁹

Владан Ђорђевић и чланови делегације су 26. јануара 1885. послали одбору Општине београдске, опширан извештај о свему ономе што су видели у европским градовима и изнели детаљне предлоге мера које је општина требало да спроведе, како би се Београд у комуналној сфери уредио као модерна европска престоница. Тај изцрпан извештај са предлогом решења написан на 289 страница, прочитан је и у потпуности усвојен на седници одбора београдске општине 29. јануара 1885. Према мишљењу чланова комисије, најважнији резултат њиховог путовања било је то да су у „Европи и градо-

---

³⁶ А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1878-1889*, Београд 2000, 105.

³⁷ У Бриселу су разговарали са градоначелником Билсом, и секретаром општине Лавалом, Двелихамверсом, генералним инспектором државних грађевина, Ван Мијерлом, главним општинским инжењером, Хиполитом Артсом, директором фабрике гаса. У Франкфурту су се срели са градоначелником Микелом, Линдијем, главним градским инжењером, доктором Фарентрапом, једним од најбољих стручњака у области хигијене. У Берлину их је примио градоначелник Фон Форкенбек, Карл Пуфке, управник водовода, док су се у Данцигу срели са Ернстом Кунатом, директором фабрике гаса.

³⁸ *Новине београдске општине*, 1. јануар 1885, бр. 1, год. IV, 3.

³⁹ АС, МИДС, ПО, 1884, Ф-1, Д-III, Пов. бр. 546, Мијатовић – Гарашанину, 14/26 XII 1884.

вима које су посетили наишли на најсрдачније симпатије за Србију и династију Обреновић, и најпријатељскије жеље за напредак земље⁴⁰.

У извештају су размотрена европска искуства у убирању прихода од трошарине. Овај вид пореза прикупљао се у Аустроугарској, Алзасу и Лотарингији, и свим градовима Француске. Питање трошарине је најлошије решено у Темишвару, док је у Будимпешти наплаћују државни и општински чиновници. Ова врста намета обухватала је, између осталог, живину и алкохол, при чему се 75 одсто прихода сливало у државну касу, а остатак је припадао граду. Трошарином су нарочито оптерећене Бечлије, иако само пет одсто остаје граду. Трошарина је обухватала шећер, ракију, пиво, станове, куће, дућане, грејање, осветљење. Иначе, питање трошарине је најбоље решено у Француској и покрајинама Алзас и Лорена. Чланови комисије су предлагали 12 пунктова у граду, где би се трошарина наплаћивала, а о њеном извршењу бринули би се трошарински чиновници. Артикали који би подлежали овој врсти опорезивања били би подељени у пет група и обухватали би широки спектар производа од пића и течности, преко хране и горива, до грађевинског материјала.

У погледу израде генералног плана у извештају се истицало да су нацрт плана израдили домаћи стручњаци, односно службеници министарства грађевина, инжењери Бетге и Ронст, који су сматрали да снимање улица и јавних грађевина има за циљ израду градског катастра и регулисање основних комуналних питања.⁴¹ Нацрт плана је затим достављен на оцену угледним европским стручњацима, између осталог Шандору Халачију из Пеште, Бергеру, Фелкнеру и Груберу из Беча, Линдлију из Франкфурта. Занимљиво је да су сви они, са изузетком ситнијих примедби и предлога, овај нацрт оценили као одличан.⁴²

Иначе, први урбанистички план Београда израдио је још 1867. Емилијан Јосимовић, професор Лицеја и Велике школе и његов предлог је узет за основу пројекта Закона о регулисању вароши Београда исте године. Нажалост, он никада у тој форми није постао За-

---

⁴⁰ *Новине београдске општине*, 10. фебруар 1885, бр. 7, год. IV, 26–27.

⁴¹ В. Ђорђевић, *Извештај комисије за проучавање извесних општинских установа у страним земљама*, 347.

⁴² Исто, 359.

кон.⁴³ Регулисање града ипак је покренуто 10. априла 1880, када је општински одбор одлучио „да се означи и обележи простор који се има сматрати као варош и у коме ће простору становници имати право на калдрму, осветљење итд“. Међутим, до 1885. по том питању није много урађено.⁴⁴ На крају овог дела извештаја комисија је предлагала да се израда плана града и нивелисање повере предузимачу Халачију из Будумпеште, ако пристане на суму од 65-75.000 динара. У противном, посао би се поверио инжењерима Бетгеу и Ронсу, према нацрту који су већ израдили.⁴⁵

Питање осветљења је нарочито окупирано пажњу чланова делегације. Према сазнањима до које су дошли, електрично осветљење се у европских градовима које су обишли и даље сматрало врло скупим експериментом. Зато су предлагали да се Београд осветли светлећим гасом, а да се пројекат расвете повери Хиполиту Артсу, директору гасне фабрике у Бриселу, и Александру Ерду из Берлина. Коначно, општина би изабрала бољи пројекат.⁴⁶

Искуство европских градова у снабдевању здравом пијаћом водом привукло је такође пажњу чланова комисије. Тако су, на пример, могли да се увере да Франкфурт и Минхен употребљавају изворску воду, Беч, изворску и подземну воду, Будимпешта пречишћену речну, а Лондон пречишћену речну воду помешану са подземном. У погледу изградње водовода комисија је предлагала да се приступити тражењу изворске воде. Уколико се у пречнику од 20 до 30 километара око Београда не би нашло довољно квалитетне изворске воде капацитета сто литара дневно по становнику, приступило би се тражењу подземних вода у околини града. У случају да и ово решење не задовољи потребе, израдио би се пројекат мешовитог система који би подразумевао комбиновање изворске са подземним водама, при чему би се постојећи извори пијаће воде задржали, а вода за остале видове потрошње пумпала посебним машинама из Саве

---

⁴³ Б. Максимовић, *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830–1941*, Београд 1983, 14.

⁴⁴ Б. М. Пајевић, *Регулација Београда 1867–1923 год*, Београд 1923, 29.

⁴⁵ В. Ђорђевић, *Извештај комисије за проучавање извесних општинских установа у страним земљама*, 382–383.

⁴⁶ Исто, 391.

путем дренаже.⁴⁷ Комисија је предложила да се пројекат о изградњи водовода повери Едварду Истону из Брајтона и Александру Ерду из Берлина. Планирани трошкови за изградњу по предрачуну чланова Комисије, износили би два милиона динара, а систем је требало да буде завршен и пуштен у употребу до краја 1888.⁴⁸

Чланови комисије су нарочито били одушевљени како је питање канализације било решено у Минхену, где се градила најмодернија канализација у Европи, по систему „све у канал“ (све отпадне воде сливају се у канал, који води у реку изван града).⁴⁹ С друге стране, Беч и Будимпешта су имали застарелу канализацију, а Париз недовршену. Предлог комисије је био да се израде три пројекта и предрачуна. Предложени су Ван Мијерл, главни инжењер Брисела, Александар Ерд и Александар Понцен, представник Варинговог система у Паризу. Потом би се формирало тело, састављано од подносилаца пројекта, пет страних и три домаћа стручњака и председника Општине београдске. То тело би размотрило сва три пројекта и дало последњу реч о најбољем решењу. Предложени трошкови изградње београдске канализације износили би три милиона динара, а рок завршетка радова био је предвиђен за крај 1888.

За решавање проблема калдрмисања и уређења градских улица, предложено је формирање посебне комисије која би проучила све градске улице и класификовала их по важности у саобраћају, како би се израдио стални план за њихово калдрмисање и уређење у току следећих десет до петнаест година. Планирано је и утростручивање радне снаге која би се користила за тесање камена у топчидерском каменолому, а који би служио за поплочавање београдских улица. Према томе, укупни трошкови комуналног уређења Београда износили би седам милиона динара, а целокупан посао је требало да буде завршен у року од две године. Радове је требало започети 1886, а завршити до краја 1888. године (канализација и водовод), с тим

---

⁴⁷ Исто, 406–407.

⁴⁸ Извештај садржи и упоредне цене израде водоводне мреже у неколико градова које је комисија посетила. Тако је, на пример, изградња водовода у Будимпешти коштала 5.200.000 фиринти, Минхену 6.000.000 марака, а данциншки водовод је коштао само 1.622.058 марака. Исто, 400–404.

⁴⁹ Исто, 410–411.

што би град већ 1886. добио светлећи гас.⁵⁰ Неки планови су заиста и завршени током 1886. Тако је на пример Калман Халачи израдио типографске планове, а његов план је послужио као основа за израду програма нивелације градских улица, који је такође завршен 1886.⁵¹

Предлози комисије усвојени су на две седнице одбора београдске општине. На седници од 24. фебруара 1885. је прихваћено да се израда плана и нивелације вароши повери предузимачу Шандору Халачију за цену од 86.000 динара, а пројект гасног осветљења Хиполиту Артсу и Александру Ерду.⁵² На наредној седници 26. фебруара, усвојен је предлог да се израда водовода повери Едварду Истону и Александру Ерду, а план о калдрмисању улица и изградњи канализационе мреже Мијерлу, Ерду и Понцену.⁵³

Током марта и априла 1885. руководство београдске општине добило је сагласност предложених извођача о изради пројеката и планова комуналног уређења. Једина измена односила се на израду генералног плана и нивелације, с обзиром на то да је предложени Шандор Халачи у међувремену умро, а уместо њега посао је преузео његов брат Калман.⁵⁴ На иницијативу Владана Ђорђевића, израђен је Нацрт Закона о општини главне и престоне вароши Београда, и утврђена тарифа за трошарину, а одбор београдске општине 26. маја 1885. усвојио је одлуку о устројству варошке трошарине. Трошарина је требало да се убире од 67 производа, разврстаних у пет група.⁵⁵ После два дана, општина је упутила захтев влади да донесе указ о ступању на снагу Закона о градској трошарини, што није учињено.

⁵⁰ Стенографски протоколи седница одбора општинског од 17, 24, и 26. фебруара 1885, *Београдски општински послови*, књига трећа, Београд 1885, 24–25.

⁵¹ С. Недић, *Урбанистичко уређење Београда*, 182.

⁵² *Радња општинског одбора. Протокол вандредног састава општине београдске од 24. фебруара 1885*, Новине београдске општине, 17, 24, 31. март 1885, бр. 11, 12, 13, год. IV, 41–43, 45–46, 49.

⁵³ *Протокол вандредног састава општине београдске од 26. фебруара 1885*, Новине београдске општине, 31. март, 4, 14, април 1885, бр. 13, 14, 15, год. IV, 49–50, 52–53, 55–60.

⁵⁴ *Новине београдске општине*, 7. јул 1885, бр. 27, год. IV, 110.

⁵⁵ Акт општине од 28. маја 1885, број 6860, којим је молила кр. владу за указ о ступању на снагу закона о варошкој трошарини у Београду, *Београдски општински послови*, књига четврта, Београд 1885, 4.

Нажалост, сукоби између представника органа управе града Београда и Општине, који су имали подршку Димитрија Маринковића, тадашњег министра унутрашњих дела, и Милутина Гарашанина, председника владе, као и личне сујете и љубомора чланова управе вароши, умногоме су утицали да предложени закон и тарифа за трошарину не заживе, чиме су обустављени сви започети радови.⁵⁶ Тиме је насилно прекинут почетак остваривања племенитог пројекта о савременом уређењу београдске вароши, а његова реализација одложена за неколико година. Епилог сукоба председника општине и управе града Београда завршио се оставком Ђорђевића 8. августа 1885, што је краљевска влада одмах прихватила, а он је дужност предао 12. августа новом првом заступнику београдске општине Михаилу Крстићу-Петровићу.⁵⁷

Пре него што се повукао са места првог човека Београда, Ђорђевић је 1. августа поднео опширан извештај о резултатима рада, из кога можемо сазнати да је извршено калдрмисање више од сто хиљада квадратних метара београдских улица, засађено 1.300 стабала дрвећа, побољшано осветљење и број фењера повећан са 366 на 411, што је са кафанских фењерима износило 696 фењера. Захваљујући његовој необичној упорности, извршено је и озелењавање великих површина у граду, а управо је он био и један од предлагача изградње модерне и хигијенски уређене пијаце на Цветном тргу. Модернизација европских градова неминовно је обухватала и уређење постојећих и градњу нових гробаља. Наиме, 1886. утемељено је Ново гробље. Велики допринос његовом отварању и уређењу дао је Владан Ђорђевић. Занимљиво је да су Београђани то гробље популарно називали Владановац.⁵⁸

Идеја др Владана Ђорђевића да се обиђу европски градови, проуче њихова искуства у функционисању у областима комуналне и урбанистичке политике, као и да се та искуства пренесу у уређење Београда, има запажено место у историји српских градова и друштва

---

⁵⁶ *Новине београдске општине*, 29. септембар, 6. октобар 1885, бр. 41, 42, год. IV, 157–158, 161–163.

⁵⁷ В. Суботић, нав. дело, 102–103; *Новине београдске општине*, 18. август 1885, бр. 34, год. IV, 139.

⁵⁸ Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд 1999, 10–11.

у целини. Био је то допринос ширем програму модернизације српске престонице, али и државе у целини, односно отварању Србије према новим и по њу врло корисним друштвено-културним утицајима из Европе.⁵⁹ Нажалост, неспремност владе да озакони предложени нацрт варошке трошарине показује да у то време још увек није било довољно воље да се комунално питање системски реши, већ да је то био визионарски подухват појединаца, у конкретном случају Владана Ђорђевића.

---

⁵⁹ А. Растовић, *Велика Британија и Србија*, 107.

Aleksandar Rastović

EUROPEAN EXPERIENCE APPLIED TO MODERNIZATION
OF BELGRADE IN 1880'S

Summary

Modernization and urbanization processes that were spreading with particular force during the mid- 19th century, unavoidably hit Serbia as well. This was especially observable after the achievement of independence, during 1980's. The pillars of this europeization tendency were to be found among the respectful figures who well understood the necessity of modernizing the Serbian state and its population on the whole. The most prominent representative of this current was doctor Vladan Đorđević, often contested for his conservative views; nevertheless, it was he who mainly contributed, through his authority and energy, to transformation of Belgrade from a Turkish town into the modern European one – that could offer a comfortable and healthy life to its citizens, alike the one other Balkan capitals and cities surrounding Serbia had. By stepping into the office of the Belgrade Community's leader, Đorđević announced his rather ambitious plan aiming at modernization and urbanization of Belgrade, that meant execution of the most ample works, never undertaken before, in the communal and infrastructural domain. That project was focused upon construction of the modern water supply and sewage system and roads, introduction of the illuminating gas system, which would allow the citizens of Belgrade to lead a far more comfortable life than the one they used to before. The only condition that needed to be met before accomplishing these works was the execution of Belgrade urbanistic plan, i.e., of all the necessary leveling works. Đorđević relied upon the experience most prominent European cities had upon this issue, and on his initiative, the three member delegation was sent at the end of 1884, in order to discover how cities like Timisoara, Budapest, Vienna, Paris, Frankfort, Strasbourg, London, Danzig, and Munich resolved their communal problems. Their experience had the decisive importance and, once the delegation returned, the contracts with some of the most prominent

European experts in the area of the communal policy got signed, which have thus become the pillars of the communal and urbanistic town organization. Nevertheless, disputes with the government representatives and Belgrade administration concerning the introduction of the excise tax, that was supposed to represent the basis for acquisition of the money needed for construction works, led to Đorđević's resignation and a cessation of the works that have already begun. The entire work focused upon modernizing Belgrade was postponed for a few years. However, the European experience as well as the plan of Vladan Đorđević, who performed duty of a mayor only for a year, have set the basis for the process of the communal and urban modernization of Belgrade, that eventually occurred in 1892.

Key words: modernization, public and infrastructure issues, urbanization, European towns, Vladan Đorđević